

УДК 338.43

Л. Ю. Мельник,

д. е. н., професор, Дніпропетровський державний аграрний університет

Л. Л. Мельник,

к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Обґрунтовано сутність категорії "постіндустріальна модель економіки", визначені напрями її розвитку в сільському господарстві України.

The main point of "post-industrial model of economy" category is grounded. Directions of its development in agriculture of Ukraine are determined.

ВСТУП

Минуло 20 років з дня початку ринкової трансформації аграрного сектора економіки України. Одним із найсуттєвіших результатів цього процесу є становлення і розвиток розмаїття організаційно-правових агроструктур. Їхньою спільною ознакою є те, що усі вони функціонують на ринкових засадах. Станом на 1 липня 2010 р. кількість державних підприємств у сільському господарстві в Україні становила 322 одиниці (0,6% до загальної кількості господарюючих суб'єктів у сільському господарстві), а їхня частка у валовій продукції у 2010 р. становила лише 0,7% [9, с. 46; 51]. У центрі уваги вчених економістів-аграрників постійно перебувають проблеми розвитку ринкових агроформувань, для розв'язання яких пропонуються конкретні рекомендації щодо підвищення їхньої економічної стійкості й ефективності. Йдеться передусім про наукові праці таких відомих економістів-аграрників, як В.Я. Амбросов, В.Г. Андрійчук, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин та інші.

Нині серед науковців практично загально-визнаним є положення, згідно з яким стратегічне завдання, яке ставилося перед аграріями — ринкова трансформація функціонуючого в радянські часи одержавленого аграрного сектора економіки, по суті, виконано. Модель сільського господарства України, яка нині функціонує, є ринковою, що офіційно визнано світовою спільнотою. Безперечно, що за змістом власницько-господарських відносин і складових господарського механізму аграрний сектор відповідає ринковій моделі. Разом з тим, очевидним є той факт, що в Україні за роки її незалежності відбувся занепад, фактично руйнація техніко-людської системи. Відповідно не повною мірою використовується потужний на-

уковий та виробничий потенціал сільського господарства. За підрахунками науковців, впровадження інновацій в останнє може забезпечити 2—4 кратне збільшення врожайності, не кажучи вже про потенціал традиційного рослинництва та тваринництва. Натомість імпорт м'яса та м'ясних продуктів в Україні у 2010 р. становив 378 тис. тонн (15,9% до фонду споживання або 18,4% до його вітчизняного виробництва), а плодів, ягід і винограду — 1130 тис. тонн (відповідно 51,3% і 52,5%) [9, с. 153; 156].

Входження аграрного сектора країни у світовий ринок, посилення глобалізації економічних процесів висуває нині на перший план принципово нове завдання — розбудова постіндустріальної моделі сільського господарства з її наступним утвердженням. Вирішення цієї проблеми є більш складним і тривалішим, ніж ринкова трансформація одержавленого сектора. Саме на основі такої моделі можливо забезпечити конкурентоспроможність агропідприємств на внутрішньому і зовнішніх агроринках, належну продовольчу безпеку і докорінне підвищення добробуту селян і всього населення.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті — обґрунтування сутності постіндустріальної моделі аграрної економіки, визначення напрямів її розвитку в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виробництво — це трансформація людиною природних ресурсів у матеріальні блага, придатні для задоволення її різноманітних потреб. У цілому — це складний процес, який можна досліджувати передусім в техніко-технологічному й соціально-економічному аспектах. Загальновідомий поділ розвитку суспільства на

п'ять способів виробництва (соціально-економічних формацій) за критерієм соціально-економічного статусу суб'єктів господарської діяльності. З точки зору способу вирішення загальних питань організації останньої, тобто що, як, з ким, скільки і для кого виробляти, прийнято виділяти три типи економічних систем: натуральне господарство, ринкову і державно-планову економіку. В контексті рівня розвитку продуктивних сил або техніко-людської системи при найбільш узагальненому підході можна виділити такі етапи: 1) доіндустріальний — техніка примітивна, використання переважно тяглової сили тварин (коні та воли) і значні обсяги ручної праці; 2) індустріальний етап — посилення зв'язків сільського господарства із підприємствами першої сфери АПК, купівля і використання різних видів сільськогосподарської техніки, механізація основних процесів. У землеробстві використання міндобрив, засобів захисту рослин, меліорація тощо; 3) постіндустріальний — застосування новітніх видів техніки і технологій. Кожний із зазначених етапів розвитку техніко-людської системи поступово витісняє попередні, але вони можуть функціонувати водночас.

Поняття "індустріальний" означає промисловий, а відповідно "постіндустріальний" — це вища ступінь щодо індустріального. У зв'язку з цим логічно заключити, що категорія "постіндустріальна модель економіки" характеризує будь-яку економічну систему в контексті її техніко-технологічної оснащеності і відповідного їй "людського капіталу", професіоналізму працівників, які здатні раціонально й ефективно використовувати дані техніко-технологічні ресурси. Зрозуміло, що це значною мірою залежить від існуючих соціально-економічних відносин.

Вітчизняні науковці вже ставили питання щодо змісту поняття "постіндустріальна модель національної економіки і сільського господарства" зокрема. Так, на Десятих річних зборах Всеукраїнського конгресу економістів-аграрників 10—11 квітня 2008 р. П.Т. Саблук зазначав, що постіндустріальна модель розвитку економіки України це:

— об'єднання капіталу землі з капіталом індустрії;

— зосередження зусиль на застосуванні досягнень науки у сфері прогресивних та інформаційних технологій з метою забезпечення високоприбуткового функціонування об'єднаного капіталу;

— спрямування переважної маси отримано-

го прибутку на вирішення проблем соціуму і сільського розвитку.

Для реалізації цієї ідеї в державі мають бути створені однакові стартові умови ефективного функціонування всіх галузей і сфер економічної діяльності. Стосовно аграрного сектора економіки, то цього не можна досягти без капіталізації землі і врахування її в системі ціноутворення для економічного регулювання міжгалузевих відносин [8, с. 25].

З точки зору характеристики власне поняття "постіндустріальна модель", то із трьох вищенаведених критеріїв безпосереднє відношення до неї має лише один — застосування сучасних досягнень науки і техніки, прогресивних та інформаційних технологій.

Потребує уточнення й теза про те, що постіндустріальна модель національної економіки і сільського господарства, зокрема, поки що є проектом, змістом "національної ідеї" [8, с. 24].

Ідея, на наш погляд, в буквальному сенсі цього поняття, означає задум чого-небудь, а проект — його конкретизацію. Але в обох випадках йдеться про те, що певного явища чи процесу в даній країні ще не існує. В подальшому щодо сільського господарства України обґрунтовано, що постіндустріальна модель у сільському господарстві України є вже реальністю стосовно певної його складової. На сьогодні вітчизняний аграрний сектор охоплює агрогосподарства усіх вищеназваних типів. При цьому сектор господарств населення у цілому є доіндустріальним. Адже сільські домогосподарства — це дрібні за розмірами площі землі домогосподарства (у 2010 р. в середньому по Україні — 1,20 га) з низькою технічною оснащеністю і застарілими технологіями виробництва. З них мали техніку — 13%, а тих, які використовують для обробки землі ручну працю, — 92,3% [9, с. 184, 189—190].

На початку аграрної реформи суспільний сектор (колгоспи і держгоспи) аграрної сфери економіки України відповідав критеріям індустріального. Водночас якщо врахувати "руйнацію" матеріально-технічної бази більшості сільськогосподарських підприємств і зважити на її значний розвиток у економічно високорозвинених країнах, починаючи з 1990 р., то у цілому він не повністю відповідає навіть індустріальній моделі. Більш того, вітчизняному аграрному сектору на сьогодні притаманний критичний стан матеріально-технічної бази. Машинами та обладнаннями аграрні підприємства забезпечені лише на 45—65% технічної потреби, понад 90% сільськогосподарських машин уже відпрацювали амортизаційний строк. На-

вантаженість ріллі на трактори в Україні у 4—20 разів, а посівів зернових на комбайн у 4—8 рази більша, ніж у розвинених країнах світу. Вітчизняні машини та обладнання відстають від світових на 2—3 покоління. За кількістю та якістю технічних засобів, продуктивністю машин, економічністю та забезпеченістю в роботі аграрна Україна стоїть значно нижче розвинутих країн світу [7; 8].

Постіндустріальні агроструктури отримали назву інноваційних агропідприємств (термін "інноваційний" тотожний терміну "новостворений"). Головна їх ознака — впровадження у виробництво сучасних видів техніки і технологій, що дає змогу здійснювати його інтенсивне відтворення та розвиток. Тобто йдеться про економічний розвиток підприємств на інтенсивно-інноваційних засадах.

Не існує узагальнюючого показника, який характеризував би "постіндустріальність" сільськогосподарського підприємств, а, відповідно, і чіткі межі щодо їх виділення. Водночас уявлення про них дають такі критерії:

- відносно великі площі землекористування;
- застосування новітніх видів техніки і технологій;
- висока продуктивність і ефективність господарської діяльності.

Виходячи із таких критеріїв та показників, в Україні сформований і функціонує якщо і не сектор, то принаймні група "постіндустріальних" агроструктур, практично в кожному регіоні. Йдеться передусім про багатогалузеві, агропромислові великотоварні агроструктури. Найбільш поширеними їхніми організаційними формами є агрофірми, агроконсорціуми, агрохолдинги. Усім їм притаманна спільна ознака — поєднання функцій двох чи навіть трьох сфер АПК. Однак пріоритетним напрямом господарської діяльності є аграрне виробництво. Різні аспекти функціонування та розвитку таких агроструктур вже висвітлено у працях багатьох вітчизняних науковців [1; 2; 5; 6]. В контексті запропонованої статті лише зазначимо, що їхня частка у виробництві валової продукції не перевищує 25%, виходячи з того, що у 2010 р. в усіх сільськогосподарських підприємств вона становила 44,9%, а господарств населення 55,1%. Із 56,5 тис. сільськогосподарських підприємств більшість не є постіндустріального типу. Про це свідчить хоча б той факт, що 30,7% з них були збитковими [9, с. 46; 51].

Отже, на сьогодні функціонуюча в Україні модель аграрного сектора економіки, безпе-

речно, є ринкового типу. В контексті рівня розвитку техніко-людської системи вона включає три сегменти: переважно доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний. На жаль, поки що за показником виробництва валової продукції сільського господарства переважає перший. Напевне, постіндустріальним можна вважати сільське господарство в країні, коли в ньому інноваційні господарства виробляють понад половину продукції і є основою забезпечення продовольчої безпеки на належному рівні. Наявність доіндустріальних переважно натуральних агрогосподарств типу наших сільських домогосподарств у сучасних умовах взагалі є анахронізмом. В економічно високорозвинених країнах в цілому і, зокрема, в США сформована і функціонує постіндустріальна модель сільського господарства (інформаційно-технологічний спосіб аграрного виробництва), для якої характерне динамічне і безупинне вдосконалення техніки та технологічних процесів. Зрозуміло, що це стосується не всіх агроструктур. Чимало їх і сьогодні функціонують як "індустріальні". Кількість постіндустріальних агроструктур порівняно невелика, але вони виробляють понад половину усієї товарної продукції. Тобто постіндустріальний сектор у сільському господарстві країн Заходу є провідним, базовим, основою продовольчої безпеки країни. Якщо до нього, наприклад, у США віднести великотоварні агроструктури, "ферми-мільйонники", тобто з обсягом реалізованої сільгосппродукції за рік в 1 млн дол. і більше, то, за даними останнього сільськогосподарського перепису США, в 2007 р. кількість таких агроструктур становила лише 57,3 тис. (2,6% від їх загальної кількості), але частка їх у загальному обсязі реалізованої сільськогосподарської продукції США становила 58,7% [10].

Усе це дає підстави стверджувати, що на сьогодні в США і в інших економічно високорозвинених країнах Заходу у цілому розбудована і функціонує постіндустріальна модель аграрної економіки.

Розширення міжнародних зв'язків аграрного сектора економіки України, вступ її до СОТ, безперечно, посилять конкуренцію на внутрішньому і зовнішньому аграрних ринках. За таких умов конкурентоспроможними будуть, насамперед, інноваційні агропідприємства, які використовують новітні види техніки і технології, сучасний менеджмент.

Виходячи з контексту порушеної проблеми, можна стверджувати, що одним із найважливіших завдань аграрного виробництва є його

перехід на постіндустріальні засади, що дасть можливість істотно збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечити на належному рівні продовольчу безпеку по всім видам продукції, значно підвищити прибутковість й конкурентоспроможність агропідприємств. Усе це, в свою чергу, потребує вирішення багатьох інших проблем. Головна з них — впровадження сучасних видів техніки й технологій, забезпечення агропідприємств високопрофесійними працівниками, управлінськими кадрами, зокрема й ефективне використання техніко-людської системи. А усе це, зрозуміло, потребує чималих коштів. Їхнім джерелом можуть бути державна підтримка, кредити і прибуток підприємств. У країнах з розвинутою ринковою економікою держава надає істотну підтримку агровиробникам.

Так, у 2007 р. в США тільки урядові "цінові платежі фермерам" становили майже 8,0 млрд дол. У розрахунку на одну ферму припадало 9323 дол. [10].

В Україні у 2010 р. уся державна підтримка фермерських господарств становила 4,5 млн грн., в розрахунку на одне фермерське господарство — 10,8 тис. грн. Така підтримка фермерським господарствам недостатня для їхнього інноваційного розвитку. До речі, її обсяги у 2010 р. були на 35,3% менше, ніж у 2008 р. [9, с. 178].

Існуючі обсяги кредитування сільського господарства також не відповідають реальним в них потребам. За даними Мінагрополітики та продовольства України, майже 2/3 сільськогосподарських підприємств потребують довгострокових кредитів (терміном на 5—20 років). Обсяги кредитування сільського господарства необхідно збільшити у кілька разів.

На сьогодні головним джерелом інвестицій в агропідприємствах може бути прибуток. Але частка підприємств, які одержали чистий збиток від усієї діяльності, в 2007 р. становила 28,0%, а в 2010 р. — 30,7%, тобто збільшилася. Чистий прибуток від усієї діяльності усіх підприємств галузі сільського господарства України у 2010 р. становив 17,1 млрд грн. Для порівняння технологічна потреба аграрного сектора в технічних засобах вимірюється в сумі 250—280 млрд грн. [7; 9]. Навіть просте порівняння необхідних коштів для переоснащення сільського господарства понад 250 млрд грн. і 17 млрд грн. прибутку свідчить про гостроту проблеми інноваційного розвитку агропідприємств. А прибуток, зрозуміло, використовується не тільки на оновлення техніки.

Обсяги прибутку, як відомо, визначаються низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. У останніх у кінцевому підсумку він залежить від рівня цін на продукцію агровиробників. На жаль, "вільний ринок" не самозабезпечує еквівалентного міжгалузевого обміну, тобто сільського господарства з першою й третьою сферами АПК. У зв'язку з цим П.Т. Саблук зазначає: "Через недосконалість міжгалузевих економічних відносин, зокрема цінового механізму, за 15 років галузь втратила понад 600 млрд грн., що зумовило значне зменшення коштів на формування її матеріально-технічної бази та оплату праці, яка в сільському господарстві удвічі нижча, ніж у промисловості" [8, с. 21]. В.Я. Месель-Веселяк підкреслює: "Отже, слід повернути сільському господарству втрачене. Для цього необхідно вишукати джерела фінансування як виробничої, так і соціальної сфер на селі. Це можливо зробити лише за рахунок удосконалення міжгалузевих відносин. Держава має забезпечити рівні економічні умови для роботи різних галузей, враховуючи особливості сільського господарства" [4, с. 25—26].

З огляду на викладене вище, логічно сформулювати висновок. Головні напрями ринкової трансформації сільського господарства — роздержавлення, приватизація, формування і розвиток ринково-підприємницького середовища — зумовили появу недосконалих міжгалузевих відносин, а тому необхідне їхнє реформування на засадах втручання держави в процес ринкового саморегулювання. Зрозуміло, що ніхто не ставить питання про повернення до тотального одержавлення галузі. Йдеться про пошук оптимального поєднання ринкового саморегулювання з державним свідомим регулюванням ціноутворення на аграрному ринку.

Разом з тим, виникає питання: чому за більш-менш однакової цінової кон'юнктури на ринку засобів виробництва для сільського господарства і ринку продукції, яку виробляють аграрії, окремі з них отримують достатній прибуток для здійснення розширеного відтворення на інноваційних засадах? Спробуємо дати відповідь на поставлене запитання. Обсяг прибутку, як відомо, — це ринкова ціна на дану продукцію мінус її повна собівартість. Отже, за даних ринкових цін тільки зниження останньої дає можливість збільшити прибуток.

Якщо ж сприймати зовнішнє середовище таким, яким воно сформувалося на даний час, у тій чи іншій національній економіці, зокрема в її аграрній сфері, то вирішального значення набувають фактори внутрішнього порядку.

Пріоритетним у їх складі є: 1) рівень розвитку системи техніка — людина; 2) розміри підприємства (в оптимальних межах); 3) менеджмент на рівні підприємства. Усі вони важливі, але з погляду вихідного моменту розв'язання проблеми прибутковості, на нашу думку, є останнім фактором. Доказом цього є те, що в однаковому зовнішньому ринковому середовищі завжди є на одному полюсі високоприбуткові, а на іншому — збиткові структури. Певною мірою це зумовлено природними чинниками. Але вирішальним є професіоналізм менеджерів усіх рівнів. Якщо він відповідає потребам даного етапу економічного розвитку, то менеджери, виходячи із даної кон'юнктури ринку, вирішують на високому рівні по можливості й техніко-технологічні, і кадрові, й організаційні питання щодо створення ефективних внутрішньогосподарських відносин. Зрештою для цих агроструктур (як правило, інноваційного типу) ціновий зовнішній чинник не призводить до збитковості. А розмір прибутку дає можливість здійснювати відтворення на інтенсивно-інноваційних засадах. Великі підприємства, що використовують новітні техніку й технологію, функціонують рентабельно та можуть розв'язати продовольчу проблему без втручання держави (за умови недопущення зовнішньоекономічної експансії).

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи викладене вище, можна стверджувати, що у цілому сучасна аграрна сфера економіки України є переважно доіндустріальною і індустріальною. Сектор інноваційних агроструктур сформований і функціонує, але він не є пріоритетним за питомою вагою у загальному виробництві сільськогосподарської продукції. Головним напрямом розширення сектора інноваційних структур є підвищення прибутковості і на цих засадах технічної перенаснащеності. Для більшості агропідприємств поки що це складна проблема, яка зумовлена, в першу чергу, низькими цінами на продукцію аграріїв, тобто нееквівалентним міжгалузевим обміном.

Досвід розвинутих країн світу і вітчизняна практика свідчать, що ринкова економіка не забезпечує міжгалузевий еквівалентний обмін, який створював би умови для ефективного аграрного сектору. У зв'язку з цим необхідне втручання держави в ринкове ціноутворення.

Великі можливості має держава й щодо забезпечення більшої доступності кредитів і лізингу для аграріїв. Водночас успіх в розбудові постіндустріальної моделі сільського гос-

подарства визначальною мірою "...зможуть забезпечити тільки високопрофесійні управлінські кадри, і тому формуванню й ефективному використанню кадрово-управлінського потенціалу галузі також слід приділити належну увагу" [3, с. 15].

Підтвердженням цієї тези є успішна діяльність інноваційних підприємств в усіх регіонах України, зокрема в Дніпропетровській області (АТЗТ "Агро-Союз", ТОВ "Олімпекс-Агро", ТОВ АФ "Обрій", ТОВ "Агро-Овен").

Література:

1. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. — 2009. — № 2. — С. 3—9.
 2. Балан О.Д. Особливості розвитку ринкових структур в умовах оренди сільськогосподарських земель / О.Д. Балан // Економіка АПК. — 2010. — № 2. — С. 112—116.
 3. Мельник Ю.Ф. Агропромислове виробництво України: уроки 2008 року і шляхи забезпечення інноваційного розвитку / Ю.Ф. Мельник, П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2009. — № 1. — С. 3—15.
 4. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2005. — № 6. — С. 17—26.
 5. Молдован Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдован // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 13—17.
 6. Мороз О.О. Діяльність інтегрованих сільськогосподарських підприємств / О.О. Мороз, В.М. Семцов // Економіка АПК. — 2009. — № 6. — С. 96—103.
 7. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2004. — № 6. — С. 3—8.
 8. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
 9. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2010 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2011. — 384 с.
 10. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. — Vol. 1. Cerographic Area Series. Part. 51. — U.S. Department of Agriculture, NASS, 2009.
- Стаття надійшла до редакції 27.02.2012 р.*